

Представе и култ Три јерарха у поствизантијској уметности

Црквени оци, епископи и архиепископи, настављачи апостола у тумачењу речи божије и утврдителји вере Христове, бескомпромисни борци за праву истину како речју тако и делом, рано су почели да се приказују у ликовним уметностима. Од великог броја врло цењених светих отаца по учесталости појаве убрзо се издвојила релативно мала група, међу којима су посебно радо представљани светитељи чија су дела имала пресудан утицај у тумачењу питања од суштинске важности за хришћанску веру, као што су Василије Велики и Јован Златоусти, Григорије Ниски, Григорије Богослов или Назијански, Кирило Александријски итд. Ликови светитеља, индивидуализовани на начин уобичајен за византијску уметност, нашли су своје место како у илустрованим рукописима тако и на иконама, у фреско сликарству и на предметима примењене уметности. После портрета почело се са представљањем сцена из житија,¹ да би се потом издвојило неколико сцена посвећених искључиво црквеним оцима.² Међу сликама које прослављају чувене хришћанске епископе налази се и представа Три јерарха, чија је тема здружени приказ Василија Великог, Јована Златоустог и Григорија Богослова.³

Као писци многобројних текстова у одбрану праве догме који су ушли у корпус хришћанске вере, и то у доба најосетљивијем за њено конституисање и даљи развој, у IV веку, такође и писци литургија од којих се оне Василија Великог и Јована Златоустог и данас свакодневно служе у православним богомољама, док служба Григорија Богослова није превођена на

¹ Ch. Walter, *Biographical scenes of Three Hierarchs*, REB 36 (1978) 45—46.

² Ту се пре свега мисли на сцену Службе архијереја, за коју постоји богата литература, в. V. J. Đurić, *Les docteurs de l'église*, у 'Ευφροσύ τὸν ἀφιήρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη, 'Αθήνα 1991, 129—130, са старијом литературом; такође и сцена Источници мудрости, в. *ιστο*, 131—132, са литературом.

³ Библиографија радова који се баве овом темом веома је скромна. Основни иконографски подаци у *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, Stuttgart 1963, II, sv. 15, 1040—1041; *Lexikon der Christliche Ikonographie*, Rom—Freiburg—Basel—Wien 1974, knj. 6, col. 518.

словенске језике⁴ али је избор његових хомилија од X века увршћен као стандардни додатак за читање на литургији,⁵ сва три светитеља су рано до-била појединачне култове.⁶ Заједнички култ је настао средином XI века, у доба важних и не ретко бурних догматско-литургијских расправа, чије по-рекло је било далеко у прошлости, а којима ће се и касније враћати визан-тијски и латински теолози у међусобним сукобима.⁷ У том периоду дошло је до жучне дискусије у Цариграду ко је од ове тројице светих отаца учени-ји богослов и ко је за живота више угодни Богу. Спор је дошао дотле да су се припадници подељених струја називали Јованитима, Василијевцима и Григоријевцима.⁸ Распу је окончао Јован Мавропус, митрополит Евхаита (средином XI века),⁹ чувени писац и песник, коме су се светитељи јавили на јави, најпре појединачно а онда и заједно. Рекавши да су сва тројица једна-ка пред лицем Творца, јер су надахнути Светим Духом писали за спас љу-ди, затражили су да се установи заједнички празник. Јован Евхаитски је за дан њихове прославе одредио 30. јануар, али је година установљења пра-зника спорна. Сва је прилика да се то десило у доба Константина IX Мо-номаха (1042—55), дакле негде до 1055.¹⁰ Јован Евхаитски је написао оде светитељима, затим канон на празник и слово на празник;¹¹ стихире на ниње и хвалите саставио је патријарх цариградски Герман (1222—1240),¹²

⁴ Литургија Григорија Богослова припада тзв. египатским литургијама, в. Д. Богдано-вић, *Стара српска библиотека*, Нови Сад, 1971, 34.

⁵ *The Dictionary of Art*, London 1996, t. 9, 615.

⁶ Основни подаци о овим светитељима појединачно, за Василија Великог в. *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, 5, col. 337—341; за Григорија Богослова *исхо*, 6, col. 443—450; за Јована Златоустог *исхо*, 7, col. 93—101.

⁷ S. Salaville, *Philosophie et Theologie ou Episodes scolastiques à Byzance de 1059 à 1117*, Echos d'Orient XXIX (1930) 134—156.

⁸ J. Поповић, *Житија свјетих за месец јануар*, Београд 1972, 841—843.

⁹ Јован Мавропус или Евхаитски, касније је и сам канонизован (слави се 14. јуна). Из-бор из литературе о овој занимливој личности, в. J. Draeske, *Johannes Mauropus*, BZ 2 (1893) 461—493; J. M. Hussey, *The writings of John Mauropos: a bibliographical note*, BZ 44 (1951) 278—282, са старијом библиографијом. Тачан датум смрти Јована Евхаитског се не зна. Јован митрополит Евхаитски се помиње у два извора, из 1075. и из 1092, али је могуће да се ради о истом имену а не и о истој особи, уп. A. Karpoulos, *The letters of Ioannes Mauropos metropolitan of Euchaita*, Thessaloniki 1990. Највероватније су претпоставке овог и још неких аутора да је ипак умро убрзо после Константина IX Мономаха, дакле око 1055.

¹⁰ У литератури се наводе као године установљења празника 1082, в. A. SS Boll. Pari-sii—Roma 1867. Iunij tom. 3, 413—416. или 1084, в. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, München 1897, 171. Вероватно је забуна настала услед грешке преписивача па је уво-ђење празника доведено у везу са Алексием I Комнином (1082—1118), као што то каже P. La-merand, *La fête des trios hiérarques dans l'église grecque*, Bessarionae, vol. 4, nn. 27—28 (1898) 164—176, посебно 164. Да је празник уведен у доба Константина IX Мономаха уп. *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, II, sv. 15, 1040—1041; *Lexikon der Christliche Ikonographie*, knj. 6, col. 518; уп. такође Ch. Walter, *Pictures of the Clergy in the Theodore Psalter*, REB 31 (1973) 240, n. 57, где аутор за установљење празника предлаже године око 1046. Будући да су прве слике настале средином XII века тј. пре 1082—84. као што касније следи у тексту, нама се такође чини да као време увођења култа треба узети време до смрти Константина IX Мономаха. Текст о историји празника P. J. Bratsiotis, 'Ἡ διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἐπιρώσις τῶν τριῶν ἱε-ραρχῶν, 'Επιτηρίς Παλαιστ. 'Αθηνῶν 1939, (juli—avgust) је био недоступан.

¹¹ Migne. PG. 120. col. 1136; Krumbacher, *нав. дело*, 171—172, n. 3.

¹² Krumbacher, *нав. дело*, 174.

стихире на хвалите Никефорос (Нил) Калистус Ксантопулос (XIV век),¹³ док је похвале тројици јерарха написало неколико чувених византијских богослова и књижевника.¹⁴

После увођења празник је ушао у богослужбене књиге,¹⁵ а добио је и ликовни израз у виду заједничке представе сва три светитеља. У византијској уметности је остало релативно мало сачуваних примера, поготову ако се узме у обзир поштовање које је исказивано овим светим оцима у религиозној књижевности. Неупоредиво већи број представа пре свега на иконама али и у фреско сликарству и на предметима намењеним црквеној употреби припада поствизантијској уметности. Увек фронтално приказани, у епископској одећи, светитељи или носе књиге у једној руци док другом благосиљају, или са обе руке држе кодексе. Овде су кодекси симбол њихове мудрости као учитеља цркве, мада је књига и атрибут ортодоксности.¹⁶ Знатно је ређи иконографски тип са одмотаним свицима на којима су литургијски текстови, чиме је подвучено представљање три јерарха као великих литургичара православне цркве. Запажа се да је од почетка ова представа третирана двојако: као самостална тема и као део сложенијих иконописних целина, јер су три јерарха увршћена међу најцењеније хришћанске светитеље, те су често приказивани уз друге сцене или појединачне фигуре. Треба напоменути да овој иконографској теми не припадају представе које приказују још једног или више црквених отаца уз Василија Великог, Јована Златоустог и Григорија Богослова, јер то мења смисао сцене;¹⁷ такође, фреске у апсидама цркава где су у Служби архијереја насликана само ова тројица светитеља, не могу се третирати као тема Три јерарха, јер осим другачије иконографије, значење овакве сцене је јасно дефинисано и не треба га мешати са смислом поменуте представе.¹⁸

Најстарији сачувани примери заједничког представљања ова три оца, тако да се може веровати да је уметник њиховим издвајањем имао у виду посебан смисао целине, су из XI и из средине XII века. Ради се о минијатурама у тзв. Теодоровом псалтиру из 1066. (British Museum Add. MS

¹³ *Истѡ*, 291—293.

¹⁴ *BHG*, I, Bruxelles 1957, 245—247, са литературом.

¹⁵ Празнична икона Три јерарха помиње се у типик у манастира Христа Пантократора у Цариграду из 1136, в. P. Gautier, *Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator*, REB 32 (19 74) 40—41. Празника нема у синаксару велике цркве, Н. Delchaye, *Synaxarium CP*, Brusell 1955, 434, уп. *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, knj. 6, col. 517. Delchaye цитира два грчка минеја објављена у Венецији 1595. и у Риму 1888—92. који за датум 30. јануар имају прослављање култа Три јерарха, уп. Walter, *Pictures of the Clergy*, 240, n. 57. Најстарији менолози који имају овај празник су из XIV века, Walter, исто.

¹⁶ Walter, *Pictures of the Clergy*, 240—241.

¹⁷ Понекад се таква иконографија описује као три јерарха и још један архијереј (или више) али такве представе у овом раду неће бити узете у обзир.

¹⁸ Уп. N. Drandakes, *Εἰκονογραφία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν*, Jannina 1969, 14, tab. 11, где се као најстарији сачуван пример сцене Три јерарха на грчком тлу наводи апсида цркве у Лакоњији, што је, очигледно, по месту и по иконографији, у ствари сцена Службе архијереја.

19.352)¹⁹ и у псалтиру који се чува у Балтимору (Walters Art Gallery, Cod. W. 733),²⁰ који је заправо копија из раног XIV века рукописа насталог средином XI века. Такође, на два сицилијанска мозаика, настала у врло блиском временском раздобљу, у Палатинској капели у Палерму из 1143—54.²¹ и у катедрали у Чефалуу из година после 1148,²² свети оци су архитектонски одељени од осталих ликова чиме је добијена посебно наглашена целина. На грчком тлу најстарији прикази света три јерарха допрли до наших дана су иконе из друге половине XIII и из XIV века.²³ Иконографски све ове представе су врло сличне — свети оци су насликани у уобичајеној архиепископској одежди — фелонима или полиставрионима преко којих пада омофор, са кодексима у рукама, како благосиљају.

Усамљен случај из овог периода, али и уопште у сликању света три јерарха, представљају фреске из југоисточне капеле цркве Богородице Одигитрије (Афендику) у кварту Бронтохион у Мистри, из 1366.²⁴ На своду и на северном зиду су две сцене: Визија Јована Евхаитског и Јован Евхаитски објашњава своје виђење окупљеном народу, уз свете оце насликане као источници мудрости. Ово је јединствени пример малог циклуса посвећеног установљивању празника, за које је литерарни извор било Слово Јована Евхаитског написано у част три јерарха.²⁵

Зна се за једну цркву у Цариграду са посветом тројици јерарха, која се помиње у литератури из касног XIII—раног XIV века али без икаквих прецизнијих података.²⁶

¹⁹ Представа са ликовима три јерарха је насликана на f. 35^v, уз псалм 32, I, в. S. Der Nersessian, *L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age*, II, Paris 1970, 26, fig. 60; Walter, *Pictures of the Clergy*, 240, n. 57; такође A. Cutler, *Liturgical Strata in the marginal Psalters*, DOP 34—35 (1981) 30.

²⁰ Јерарси су насликани уз псалм 80, 2—5, fol. 46^v, в. Cutler, *нав. дело*, 30.

²¹ Мозаик је на северном зиду наоса, в. S. Ćurčić, *Some Palatine Aspects of the Cappella Palatina in Paterno*, DOP 41 (1987) 139, n. 33, sl. 9, са старијом литературом.

²² Представа се налази на јужном зиду, в. O. Demus, *Mosaics of Norman Sicily*, London 1949, 13—14, sl. 7a; Ćurčić, *нав. дело*, 139, n. 33.

²³ То су икона из друге половине XIII века из музеја Ловердо у Атини, *Reallexikon*, II, 1041; икона из Грчке (северна Албанија), XIV век, *Trésors d'art albanaise — Icônes byzantines et postbyzantines du XIIe au XIXe siècle*, Nice 1993, kat. 10; икона од глазиране керамике из Арте, узидана у источну фасаду цркве св. Василија у Арти, крај XIV—почетак XV века, P. L. Vocolopoulos у *Byzantine and Postbyzantine art*, Athènes 1987, kat. br. 304.

²⁴ G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910, pl. 103; T. Velmans, *L'iconographie de la „Fontaine de vie” dans la tradition byzantine à la fin du Moyen Age*, у *Synthronon*, Paris 1968, 125—126; S. Dufrenne, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra*, Paris 1970, 12, 45, pl. 19, fig. 35—37.

²⁵ Тема Источника мудрости, која за подлогу има службу светитељима, је приказивана у византијском сликарству, истина доста ретко, в. Ćurčić, *нав. дело*, 131—132; Velmans, *L'iconographie de la „Fontaine de vie”*, 125—126. Изнад ових сцена насликана је Тајна вечера — установљење евхаристије, која се свакодневно обнавља на службама чији су писци управо ови свети оци. Иначе се три јерарха у служби често пореде са апостолима.

²⁶ R. Janen, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, I, 3, Paris 1953, 267. Црква је била у области Св. Софије, близу цркве Богородице Панахронтос.

Култ света три јерарха негован је у словенским, па и српским земљама, о чему сведоче службе у типичима и минејима из XIV века.²⁷ Деспот Стефан Лазаревић (1389—1427) је подигао цркву посвећену овим светитељима намењену сахрањивању београдских архијереја.²⁸ Из XV века постоје подаци о још једној цркви у Србији са овом посветом. Наиме, у запису у посном триоду сачуваном у дечанској библиотеци се помиње да је књига преписана у цркви Василија Великог, Григорија Богослова и Јована Златоустог близу манастира Дечана.²⁹

Прве сачуване ликовне представе у словенским земљама су с краја XIV—почетка XV века. На минијатури из Лењинградског псалтира (Bibl. Publ. 1252 F VI) из 1397.³⁰ насликани су ови светитељи. Необично занимљива је икона псковске школе, из Снетогорског манастира (данас у Москви) на којој света Параскева (Петка) стоји уз Григорија Богослова а следе Јован Златоусти и Василије Велики (сл. 1).³¹ Света Параскева је овде придружена великим литургичарима као симболична представа Великог петка, што је полазна тачка православног богослужења. Иконографија светитеља се није променила у односу на претходне: они носе епископску одећу, у рукама држе кодексе и благосиљају.

Пратећи токове савремене праксе која се већ манифестовала на другим представама хришћанских светитеља, иконографија ове сцене биће осавремењена у XV веку увођењем сакоса, свечане епископске одеће дугих рукава, који носи најчешће Јован Златоусти а врло ретко и сва тројица светитеља.³² То се види на руској икони из Загорска³³ из XV века, која је део

²⁷ Martinov, *Annus ecclesiasticus graeco-slavicus*, Acta Sanctorum, ed. Bollandus, Brussel, 1863, 57. За службе у српским типичима из XIV века в. Мирковић, *Хеортолозија*, 104.

²⁸ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1989, 102. Место ове цркве није до данас тачно утврђено. Покушаји да се манастир Фенек идентификује са црквом Три јерарха у Периволији (тачније периволији — врту) су оповргнути, уп. З. Симић — Д. Димитријевић — С. Ђирковић, *Почеци манастира Фенека*, Саопштења XXVII—XXVIII (1995—96) 79—94, посебно 93, са литературом о овом проблему.

²⁹ За датоване рукописа в. М. Шакога, *Инвентар рукописних књига Дечанске библиотеке*, Саопштења I (1956) 203, бр. 64. О цркви в. В. Петковић, *Црква Три јерарха више Дечана*, Прилози КЈИФ, књ. X, I (1930) 90.

^{29a} Уз псалм 80, 3, в. S. Dufrenne, *Tableaux Synoptiques de 15 Psautiers Medievaux à illustrations intégrales issues du textes*, Paris 1978.

³⁰ К. Онаш, *Руске иконе*, Београд 1967, 376, сл. 66. Тумачећи икону коју датије у XIV век, аутор грешком наводи да је Григорије Богослов писац службе пређеосвећених дарова. Уп. В. Н. Лазарев, *Русская иконопись*, Москва 1983, 324, кат. бр. 77, датије икону у XV век, а сматра да је света Петка овде насликана као заштитница града Пекова у коме се петком одржавао вашар. Исти распоред је поновљен у олтарском простору и на северном зиду цркве Успења Богородичиног у Велестову код Охрида, око 1444. и 1450—51. али три архијереја су овде део сцене Поклоњења архијереја, в. Г. Суботић, *Охридска сликарска школа XV века*, Београд 1980, 68—69. Да ли су три јерарха приказана на источној фасади цркве св. Николе Болничког у Охриду, на слоју с краја XV века, није сигурно, в. *иста*, 110—112.

³¹ За кратку расправу о типу сакоса који носе светитељи, в. С. Петковић, *Фреска са ликовима Три јерарха у цркви св. Николе у Старом Сланкамену*, ЗЛУ 6 (1970) 320—322.

³² L. Evseyeva, *Postbyzantine painting, Icons of the 15th—18th centuries*, Catalogue of the exhibition, Museum of old Russian art and culture „A. Rublev“, 1995, 24/11.

³³ На пр. у слову на празник патријарха Филотеја, Migne, PG, 154, 770 и даље.

серије двоструких икона са Богородичиним темама и Великим празницима. На њој су насликиани свети оци са једне стране, а на полеђини апостоли Петар и Павле, са којима се иначе света три јерарха пореде на више места.³⁴ Само Јован Златоусти има сакос широких рукава, док остала двојица носе полиставрионе; оно што ову икону чини занимљивом јесте да сви светитељи држе развијене свитке у рукама на којима је видљив текст литургијске садржине.³⁵ Бугарска икона из XV века³⁶ се од претходне разликује по затвореним кодексима које јерарси држе у једној руци, док другом благосиљају.

Сликање светих отаца у монументалном сликарству поствизантијског периода је ретка појава. У цркви св. Николе у Старом Сланкамену од целе фреско декорације из година око 1500. остала је једино фреска са три јерарха у првој зони на западној страни североисточног ступца.³⁷ Василије Велики, Јован Златоусти и Григорије Богослов, оштећених лица, обучени у сакосе дугих и врло широких рукава (сл. 2), држе свитке на којима су исписане молитве из литургије оглашених које се читају једна за другом, по редоследу као на фресци.³⁸ Насликиани на видном месту, близу олтара, при чему храмовно посвећење светом Николи, такође архиепископу, сигурно треба узети у обзир, очигледно да је смисао истицање светих отаца као писаца литургија и узора епископима.³⁹ Осим тога, иако практично прва очувана представа на српској територији, ова фреска сведочи да је култ света три јерарха био познат и негован на овом тлу.

Приказивање света три јерарха учестало је током XVI и XVII века. Из тог периода сачуван је велики број икона али и предмета примењене уметности са овом темом. Иконографија је остала иста. Најчешће се слика прво Василије Велики, до њега Јован Златоусти и на крају Григорије Богослов. Одступања од оваквог распореда су врло ретка. Такође, углавном Јован Златоусти има сакос (увек широких рукава), док су остала двојица у полиставрионима, ретко сви носе сакосе.

³⁴ Василије Велики држи свитак са текстом Д(ΟΥ)Х Д(ΟΥ)Х БО ИСТИНУ Д(ΟΥ)Х; текст Јована Златоустог гласи О(П)НЬ О(П)НЬ ПЕБЕЗДЧЛЕН СТ ОЦА БО[Г]А, а текст Григорија Богослова О(Т)ИЖЬ О(Т)ИЖЬ БЕЗ ПЧЛЛЕ. Текстови сличне садржине налазе се у различитим службама.

³⁵ *Lexikon der Christliche Ikonographie*, 6, col. 518.

³⁷ Петковић, *Фреска са ликовима Три јерарха*, 315—330; исти, *Иконографске сродности и разлике између српског и грчког сликарства од средине XV до краја XVII века*, у *Српска уметност у XVI и XVII веку*, Београд 1995, 231—232.

³⁸ Исти, *Фреска са ликовима Три јерарха*, 317. На свитку Василија Великог се чита [ЕЛДН]О Г(ОС)ОД)И Б(О)ЖЕ НАШ ПОСТАВЛЕН НА НЕБЕСЕХ[Ь] ЧИНИ П БОНИ-СТВ[А] ИНГ(Е)ДЬ, што је молитва малог входа Поповић, *Божанствене литургије*, 32, 92; Јован Златоусти носи текст [БОЖЕ СВЕТЫ] ИЖ[Е] БЬ СВЕТЫ[Н]ХЬ ПО[Ч]ИНА[Е]Ш[И]Х [ТР]О[С]Е[С]Т[Ы]Ш[А] ГЛАГОЛ[Ь], а то је молитва пре трисвете песме, Поповић, *Божанствене литургије*, 34, 94; и Григорије Богослов држи свитак ЕА[С]И П ЕА ОРАЦХ ПАШНХ ЧА(О)КЕКОДЮБЧЕ ЕА(А)ДНКО ТРОЕГ БОГОРАЗУМ[И]А, што је молитва после трисвете песме а пре читања јеванђеља, Поповић, *Божанствене литургије*, 36, 95.

³⁹ Петковић, *Фреска са ликовима Тријерарха*, 328.

Ређа иконографија света три јерарха са одмотаним свицима види се на две празничне руске иконе. На двострукој икони са Срећењем новгородске школе (сл. 3) с почетка XVI века,⁴⁰ и на икони из Суздаља⁴¹ из XVI века само Јован Златоусти носи сакос, а текстови на свицима, исти на обе представе, су узети из литургија Василија Великог и Јована Златоустог.⁴² На графици из Празничног минеја који је Божидар Вуковић штампао 1538. у Венецији⁴³ Јован Златоусти носи сакос и благосиља док у левој руци држи затворен кодекс; остала двојица светитеља држе књиге са обе руке. Претпоставља се да је иконографски узор за ову представу била нека грчка икона коју је Божидар Вуковић видео у Венецији, као и да је сама тема у српску средину импортована из Грчке.⁴⁴ Једина разлика у односу на ову графику на икони св. Три јерарха из Штросмајерове галерије у Загребу, рад Георгија Саракинопулуса из прве половине XVI века је то што је Василије Велики на икони насликан тако да и он благосиља.⁴⁵ На потпуно исти начин насликана су света три јерарха на икони из XVI века са Закин-тоса.⁴⁶

У цркви Св. Николе манастира Филантропинон,⁴⁷ коју је живописао чувени сликар Франгос Кателанос средином XVI века сачувана је фреска на источној страни припрате, северно од врата, са ликовима тројице јерарха.

Број представа у XVII веку се знатно повећао, без икаквих иконографских измена. На икони три јерарха Андрије Раичевића⁴⁸ из 1645—46. (сл. 4) у средини је Јован Златоусти обучен у сакос, који као и друга двојица све-

⁴⁰ В. Н. Лазарев, *Страници истории новгородской живописи*, Москва 1983, 12, таб. IX. ради се о групи икона са сликама празника с једне стране и групе од најчешће три светитеља с друге стране.

⁴¹ С. Зимноха — С. Ямшиков, *Суздаль*, Москва 1970, сл. 26.

⁴² Василије Велики држи текст ПЗРИДНО СЪ ПРУГ[ЕЕ]У<Н П> Ч[ЕЕ]Т[Н]УН П ПРУБЛА(Я)ГО<СЛОВЕП[УН] ЕЛАНЧНЦН ПИШЕП БОГОРОДЦЫ> Возглас пред достојно на обе литургије, Поповић, *нав. дело*, 61, 119; Јован Златоусти ГОСПОДН Б(О)ЖЕ НАШ, ЕГОЖЕ ДЕРЖАЕЯ <БЕСПРКЛАДН> молитва првог антифона коју свештеник тихо чита на обе литургије, Поповић, *нав. дело*, 29, 89; Григорије Богослов Б(О)Ж(Е) ЕСТЫ ИЖЕ ЕУ С<Е>ЕТЫХЪ ПОЧНЕИЮШН ИЖЕ ТРЬС<Е>ЕТЫНДЪ ГЛАГОЛЫ> трисвета песма обе литургије, Поповић, *нав. дело*, 34, 94.

⁴³ Д. Мелаковић, *Графика српских штампаних књижа XV—XVII века*, Београд 1958, 138, т. XLIX, 1; Петковић, *Фреске са ликовима Три јерарха*, 325; исти, *Иконографске сродности и разлике*, 232; исти, *Порекло илустрација у штампаним књижама Божидача Вуковића*, ЗЛУ 12 (1976) 131.

⁴⁴ Петковић, *Иконографске сродности и разлике*, 232, н. 39.

⁴⁵ А. Andrejević, *Ikona sv. Trijerarha Štrosmajerove galerije u Zagrebu*, Bulletin JAZU XIV (1966) 144—151; Петковић, *Иконографске сродности и разлике*, 231, н. 36.

⁴⁶ P. L. Vocotopoulos у *Byzantine and Postbyzantine art*, kat. br. 133.

⁴⁷ M. Garidis — A. Paliouras, *Monasteries of the Island of Joannina, Painting*, Joannina 1993, sl. 119.

⁴⁸ В. Ј. Бурић, *У йошрази за целом сликара Андрије Раичевића*, Старине Црне Горе, I, Цетиње 1963, 25—26, сл. 1—4; Г. Томић-Тривунац, *Икона са йредсйавом срйских свейшйеља*, Зборник Народног музеја, IV, Београд 1964, 355, сл. 5; Петковић, *Фреска са ликовима Три јерарха*, 325; исти, *Манастир Свейе Тројице код Пьеваља*, Београд 1974, 105—106, сл. 33; исти, *Иконографске сродности и разлике*, 231—232.

тих отаца благосиља држећи кодекс. Иста иконографија је поновљена на две бугарске иконе, једној из 1644. где су Григорије Богослов и Јован Златоусти заменили места (сл. 5),⁴⁹ и другој из XVII века (сл. 6),⁵⁰ као и на критској икони из друге четвртине XVII века.⁵¹ За последњу икону је интересантно да Јован Златоусти у десној руци носи свећњак са три упалене свеће. На једној икони из XVII века са грчким натписима иконографија је старија — Јован Златоусти у средини благосиља, а друга двојица светитеља држе кодексе са обе руке.⁵² Две иконе са Патмоса, блиске по времену настанка, разликују се у детаљима: на икони из 1600—1640. рад сликара Јеремије Паладе⁵³ Василије Велики и Григорије Богослов су заменили места (сл. 7). Сви светитељи носе полиставрионе и благосиљају држећи кодексе у другој руци. Првој половини XVII века припада и икона св. Три јерарха, рад иконописца по имену Франгиос Кавердзос.⁵⁴ Само је Јован Златоусти обучен у сакос; он и Василије Велики благосиљају, док Григорије Богослов држи кодекс са обе руке. Икона из манастира Велике Ремете руског сликара Тихона Иванова Филатејева из 1687.⁵⁵ показује такође традиционалну иконографију — сви свети оци благосиљају, обучени у јако украшене сако-се дугих рукава. С краја XVII века је руска икона на којој су Григорије Богослов и Јован Златоусти заменили места, обојица у сакосима.⁵⁶

Из овог периода је неколико цркава или капела посвећених тројици јерарха, као што су црква у старој молдавској престоници Јаши из 1635—39,⁵⁷ црква у Лебедину у Украјини⁵⁸ или капела манастира Варлаама на Метеорима, обновљена 1627.⁵⁹

Оно што је својствено поствизантијском периоду у иконографији три јерарха, јесте да се светитељи често приказују уз друге светитеље или сцене, као што су Деисис и Велики празници.

Из око 1500. потиче руска икона, данас у Националном музеју у Стокхолму.⁶⁰ То је заправо део двоструког диптиха на коме је централно крило посвећено Деисису. Први у низу Василије Велики благосиља, обучен у по-

⁴⁹ *Ikonen aus Bulgarien von 9—19 Jahrhundert*, Wien 1977, 38, sl. 53.

⁵⁰ T. Matakiewa-Lilkowa, *Die Ikonen in Bulgarien*, Sofija 1994, 58—59, sl. 19.

⁵¹ *Ikonen und Kultobjekte der Ostkirche*, Wien 1981, 7, taf. 8.

⁵² *Збирка икона Секулић*, Београд 1967, 58, таб. XIX.

⁵³ Μ. Πατζίδακης, *Εικόνες της Πατμού*, Athenes 1977, 121—122, пин. 50.

⁵⁴ *Исѣо*, 124, пин. 129.

⁵⁵ З. Ракић, *Великореметске иконе из 1687. године и њихови ауџиори*, ЗЛУ 22 (1986) 136—138.

⁵⁶ *Ikonen — Russland und Griechenland 14—18. Jahrhundert*, Dusseldorf—London 1973, kat. br. 115.

⁵⁷ R. Theodorescu, *Manierisme et „premier baroque” postbyzantin entre Pologne et Stamboul: le cas moldave (1600—1650)*, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/6, JÖB 32/6 (1982) 346—347.

⁵⁸ С. Таранушенко, О украјинском иконостасу XVII и XVIII века, ЗЛУ 11 (1975) 136.

⁵⁹ Литература која би детаљно говорила о програму живописа у овом манастиру била је недоступна.

⁶⁰ H. Kjellin, *Ryska ikoner*, Stockholm 1956, 155—162, sl. 19.

листаврион, док друга двојица, Григорије Богослов и Јован Златоусти носе уобичајене сакосе, придржавајући кодексе са обе руке. Иста иконографија јерарха је и на икони са Деисисом и празницима и светитељима, рад Николе Рица.⁶¹ Око централног поља са Деисисом приказани су Велики празници а у најнижем регистру је пет стојећих фигура: апостоли Петар и Павле како држе модел цркве између себе, и три јерарха са кодексима у рукама. Јован Златоусти у средини једини је одевен у сакос. Тема Деисиса је имала дуг век у византијској а потом и поствизантијској уметности.⁶² Њој су прикључиване и различите личности међу којима и три јерарха. Будући да се у служби на празник света три јерарха често позивају да као заступници моле за људски род, њихова појава је у оквиру ове теме разумљива.

Једна врло слична икона из XVII века има српско порекло. Ради се о икони приписаној мајстору Радулу,⁶³ на којој је у горњој половини насликан Деисис, а испод њега су стојеће фигуре светитеља. Јерарси, у сакосима, благосиљајући, стоје између св. Саве, такође у сакосу, и Симеона Немање, обученог као великосхимник. Свети јереји су приказани и на поклопцу сребрне панагије за свете мошти из манастира Пакре у Славонији са почетка XVII века.⁶⁴ На другој страни су представе св. Саве, који је једини у сакосу, и Симеона Немање као великосхимника, са крстом у десној руци. Заједнички култ св. Саве и св. Симона Немање, негован од XIV века, у доба турске власти посебно је добио на замаху.⁶⁵ Слављени као ослободитељи од јереси и заштитници српског рода,⁶⁶ у турско доба њихов заједнички култ је добио појачану националну ноту. Обе идеје — заступништва и одржавања националног идентитета кроз чистоћу вере — изражене и у култу три јерарха, довеле су до спајања представа ових светитеља. Јерарси су још једном доведени у везу са ова два српска светитеља, мада на нешто другачији начин, овог пута у монументалном сликарству из друге — треће деценије XVII века у цркви Успења Богородичиног у Мртвици, на северном зиду припрате.⁶⁷ Само Јован Златоусти је обучен у сакос (сл. 8).

⁶¹ Л. Мирковић, *Старине Старе цркве у Сарајеву*, Споменик СКА, LXXXIII (1936) 2—4, таб. 5; Ђ. Мазалић, *Кришћанска школа и њени примерици у Сарајеву*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини XLIX (1937) 68—69; В. Ј. Ђурић, *Иконе из Југославије*, Београд 1961, 106—107, т. LXXII.

⁶² Литература о овом проблему је врло обимна. Овде бисмо скренули посебну пажњу на рад о смислу Деисиса, А. Cutler, *Under the Signe of the Deesis: on the Question of Representativeness in Medieval Art and Literature*, DOP 41 (1987) 145—154, где је наведена и важнија старија литература.

⁶³ *Збирка икона Секулић*, 31, т. IV.

⁶⁴ Р. Грујић, *Гравуре св. Саве и св. Симеона на панагији у манастиру Пакри*, ГСНД XV—XVI (1936) 361; Петковић, *Фреске са ликовима Три јерарха*, 325; исти, *Иконографске сродности и разлике*, 232, н. 38.

⁶⁵ Г. Суботић, *Иконографија светог Саве у време турске власти*, у Сава Немањић — Свети Сава, Историја и предање (1979) 343—354.

⁶⁶ Д. Милошевић, *Срби светитељи у старом сликарству*, у О Србљаку — Студије, Београд 1970, 178—186.

⁶⁷ С. Пејић, *Црква Богородичиног Успења у Мртвици — сликарство*, Саопштења XX—XXI (1988—89) 111, сл. 7.

На јужном зиду, наспрам архијереја, насликани су св. Симеон Немања и св. Антоније Велики као великосхимници и између њих св. Сава у сакусу. Јован Златоусти и св. Сава, високи црквени великодостојници и узор епископима, два борца за веру, сучељени су овде због још једног разлога — наиме, пре него што је празник св. Саве установљен 14. јануара, он се славио 13. новембра, када се слави пренос моштију Јована Златоустог.⁶⁸

Тема Три јерарха је сликана и уз друге сцене, као на пример на икони из Грчке, данас у Солуну, с краја XV—почетка XVI века где је на главном пољу насликана Богородица на престолу, док су око ње најпоштованији хришћански светитељи,⁶⁹ међу којима су и света три јерарха. На Лонгиновој престолној икони из 1573—74. из манастира Пиве⁷⁰ на централном пољу насликан је Христ на престолу а изнад њега су јерарси. Слично је на грчкој икони из Солуна с краја XVI века⁷¹ где су јерарси испод Христовог престола.

Посебан случај представља икона света три јерарха са острва Крфа из 1653.⁷² Испод фигура светих отаца обучених у полиставрионе илустровано је локално чудо св. три јерарха везано за познату крфску породицу Тзантерес (Зандирес). На дан прославе празника ових светитеља испред цркве светог Василија дошло је до експлозије у којој је много људи погинуло, па и дојиља малог Маркоса, сина ктитора иконе, док је држала дете на грудима. У знак захвалности икона, на којој је исписан дугачак текст који објашњава догађај, је приложена цркви.

На окову литургијског списка бр. 354/34 из 1606. из манастира Драгомирна у Румунији, рад Анастаса Кримковића, с једне стране су представљена три јерарха а са друге Силазак светог духа.⁷³ И апостоли и јерарси су радили надахнути Светим Духом, а у служби се јерарси више пута називају „равноапостолима”.

На икони из централне Грчке с краја XVII века⁷⁴ јерарси, насликани у полиставрионима како благосиљају, су испод централне сцене Ваведења око које су четири анђела у дрвеним оквирима (сл. 9). На икони са Великим празницима из источне Албаније из XVI века у најнижем регистру, између св. Ђорђа и св. Димитрија су и целе фигуре јерарха. Сви имају са-косе и благосиљају десном руком.⁷⁵

⁶⁸ *Исџо*, 111.

⁶⁹ *Katalog zur Ausstellung in der Kunst Halle Krems/Minoriteakirche Kremsstein*, Graz 1993, br. 94, kat. br. 52, taf. 32.

⁷⁰ А. Сковран у *Пива — Уметничко бладо манастира Пиве*, Цетиње — Београд 1980, стр. 41, са старијом литературом.

⁷¹ *Katalog zur Ausstellung in der Kunst Halle Krems*, kat. br. 13, taf. 5.

⁷² *Icons Itinerant Corfu 14th—18th century*, Catalogue of the exhibition, 1994, 134—135.

⁷³ T. Voinescu, *Contributii la studiul manuscriselor ilustrate din manastirile Sucevita si Dragomirna*, Studii si cercetari de istoria artei 1—2 (1955) 93, fig. 12.

⁷⁴ M. Chadzidakis у *Les icônes dans les collections Suisses*, Genève 1968, sl. 94.

⁷⁵ *Trésors d'art albanaise*, kat. br.

Број представа, пре свега икона посвећених теми три јерарха, знатно се повећао у XVIII веку, али то неће бити предмет овога рада.

Иако би још било могуће наводити примере, из напред изнетог јасно се закључује да је представа света три јерарха, после увођења празника средином XI века, приказивана у средњем веку, али је прави процват доживела тек у поствизантијској уметности. Чини се да објашњење ове појаве може да се доведе у везу са одређеним историјским околностима и духовном климом у православном свету после пада Византије.

Вратимо се на установљење празника три јерарха. Сигурно није случајно да је празник уведен у тренуцима од пресудне важности за даљи развој цркве, који се завршио раздвајањем православца и католика. Не зна се тачно када се то догодило, али се као датум раскола узима 1054. Иако је цар Константин IX Мономах (1042—55) био за помирење, патријарх Михаило Керуларије је успео да му наметне своју вољу. Ово је био епилог вековних неслагања и дискусија између две столице, са јасном политичком позадином, у чијој је суштини била расправа о примату између старог и новог Рима. До кулминације је дошло средином XI века, а најважнија догматска и литургијска питања о којима се расправљало била су западно учење о происхођењу св. Духа од Оца и Сина (*Filioque*) и употреба квасног хлеба за причешће у католичкој цркви односно бесквасног у православној.⁷⁶ Читаву владавину Алексија I Комнина (1081—1118) потресале су честе верске расправе у којима су нека од ових питања, као што је происхођење св. Духа, више пута била дотицана.⁷⁷ У таквим околностима дошло је до жестоке расправе о вредности и величини ова три богослова, да се и народ поделио; Јован Евхаитски је имао визију која се завршила увођењем празника три јерарха. У служби коју је он саставио Василије Велики, Јован Златоусти и Григорије Богослов се величају као борци против јереси који су јавили благодат божијег спасења, донели светлост свету и разорили таму јеретика и идолопоклоника; они су неуморни борци за св. Тројство, а њихово дело је трећи завет са Богом. Сигурно није случајно да је за датум узет 30. јануар, када се славио папа Хиполит, римски теолог који је целог живота писао на грчком језику.⁷⁸ Изгледа да је увођење празника требало да у тим критичним тренуцима расправе о суштинским питањима хришћанске вере уједини и оснажи верска осећања православца.

Празник се из цариградских пренео у остале православне цркве. Оно што је посебно интересантно јесте да је култ света три јерарха процветао неколико векова касније, у тренутку исто тако критичном за даљи развој цркве као онда када је култ настао, што не може бити случајно.

⁷⁶ Salaville, *нав. дело*, 134—156.

⁷⁷ *Исто*.

⁷⁸ Д. Богдановић, *Свети оци и учитељи цркве*, Београд 1989, 66—70. Хиполит, пострадао 235—36, се истакао као борац за ортодоксију, што се види у његовом спису *Побијање свих јереси или Философумена*.

Наиме, после раздвајања цркава, било је неколико безуспешних покушаја помирења,⁷⁹ од којих је последњи пре коначног слома византијског царства била Фирентинска унија 1438—39.⁸⁰ Византијски цар Јован VIII Палеолог (1425—48), желео је унију из политичких разлога. Преговори са папом Евгенијем IV (1431—47) окончани су доласком у Италију, у Ферару 1437. византијског цара, патријарха Јосифа II и огромне пратње од преко 700 Грка. Своје представнике послале су и јерусалимска, антиохијска и александријска патријаршија, те руска, молдавска и грузијска црква; јерменски представници стигли су касније. Једине православне цркве које су одбиле да пошаљу изасланике на сабор су биле влашка и српска црква.⁸¹ Основне теме о којима се расправљало биле су питање примата, происхођење св. Духа (*Filioque*), употреба квасног/бесквасног хлеба за причест — дакле иста питања која су покренута и средином XI века.⁸² Марко Ефески (Евгеник), истакнути антиунијат са грчке стране, остао је у мањини, а православни епископи предвођени Висарионом Никејским потписали су унију 1439. чије су формулације, иако местимично врло нејасне, ишле у прилог католицима. Вративши се у домовину, епископи-унијати су доживели страшну осуду од свештенства и народа, која се на крају завршила протеривањем главних потписника и одбацивањем уније. Грци су до те мере били против папског примата и решења наметнутог унијом, да је Цариградом кокала изрека да је боље видети турски турбан него папску митру у граду.⁸³ Марко Ефески је писао да је једино и право оружје против непријатеља православна вера.⁸⁴ Сви покушаји да унија заживи у православном свету су пропали — Цариград је пао 1453. и унија је за православце потонула са њим, иако је Фирентински сабор остао на Западу да важи као VIII Васељенски сабор.

Поробљене и практично збрисане православне државе нашле су се у тешком положају под Турцима. Патријарси, како васељенски тако и српски, постали су предводници народа са световним овлашћењима која раније нису имали. Сва снага је била усредсређена на одбрану православља. А разлога је било много — осим опасности од потурчивања, најпре католичка црква, поготову после Тридентског концила 1545—63, а потом и протестантска од XVI века, стално су покушавале унију; 1622. је била основана Конгрегација за ширење вере (*Congregatio de propaganda fide*) чи-

⁷⁹ Најпознатији покушај била је тзв. Лионска унија 1274, Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969, 431 и даље, са старијом литературом.

⁸⁰ *Истѡ*, 520—522, и даље; J. Gill, *Le Concile de Florence*, Tournai 1964; *Историја српског народа*, II, 319; И. Бурић, *Сумрак Византије*, Београд 1984, 297—375.

⁸¹ М. Спремић, *Срби и Флорентинска унија цркава 1439. г.*, ЗРВИ 24—25 (1986), 413—423; исти, *Десјош Бурађ Бранковић*, Београд 1995, 223—233.

⁸² Расправљало се и о неким другим проблемима, као што је питање пургаторијума, Gill, *нав. дело*, 116 и даље.

⁸³ *Истѡ*, 335.

⁸⁴ *Истѡ*, 313—346.

ја је главна пажња била усмерена на Србију и Бугарску.⁸⁵ Ипак, православни народи су грчевито чували једино што им је остало — веру наслеђену од отаца. Покушаји нових унија су одбијани. Поново су покретана стара питања као што су происхођење св. Духа или проблем примата, али, иако угрожени, православци су се држали старих одлука.

У таквим историјским околностима дошло је до процвата култа св. три јерарха. У прилог томе говори учесталост представа и повећани број цркава посвећених овим светим оцима. Многобројни су преписи канонских текстова чији су аутори били Василије Велики, Јован Златоусти и Григорије Богослов.⁸⁶ Њихова дела су сматрана оружјем одбране против неправославних учења.⁸⁷ У народу је велику популарност имао и апокрифни текст *Беседа њри свейишеља*,⁸⁸ приписиван управо овим оцима. Похвално слово на празник тројици јерарха Јована Евхаитског често је преписивано током XVI—XVII века како на Светој Гори⁸⁹ тако и у другим православним срединама. У служби, као и у слову, светитељи се више пута помињу као стубови цркве, победници над сваким јеретичким словом, равни апостолима, васељене учитељи, вере поборници, православних утврђење, верних учитељи и хранитељи, уништитељи јереси, утврдитељи истине о светој Тројици, земаљска тројица који су својим делом прославили небеску Тројицу. Врло слично се светитељи хвале у Слову на празник патријарха Филотеја,⁹⁰ као борци за чисту веру, глас више мудрости и утврдитељи свете доктрине. Православни свет, угрожен са више страна, концентрисао се на одбрану својих схватања и свог идентитета на једини могући начин — кроз веру, предвођен црквеним великодостојницима, епископима и патријарсима, чији су узорци управо били Василије Велики, Јован Златоусти и Григорије Богослов. Јачањем култа свете тројице јерарха исказивала се приврженост не само најпоштованијим оцима кроз чије писање се кристалисала суштина хришћанске богословске мисли, него и ортодоксији као начину преживљавања у тешким временима.

⁸⁵ Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље, од XVI до XIX века*, Београд 1950.

⁸⁶ Петковић, *Фреска са ликовима Тријерарха*, 326—328.

⁸⁷ *Исјо*, 328, н. 60.

⁸⁸ Најстарија редакција апокрифног текста позната под називом *Питиња и одговори*, чији део чини *Беседа њри свейишеља*, приписивана Јовану Златоустом, Василију Великом и Григорију Богослову, позната је од XI века. Током целог средњег века и касније овај текст је често преписиван, в. Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990, 245; такође в. И. Я. Порфирьев, *Апокрифически сказания о понозавѣйныхъ лицахъ и событияхъ, по рукописямъ Соловецкой библиотеки*, Санктпетербургъ, 1890, 113—127, 378—416.

⁸⁹ Draeske, *нав. дело*, 490—491.

⁹⁰ В. нап. 34.

Sanja Pajić

REPRESENTATIONS AND THE CULT OF THE THREE HOLY BISHOPS IN POSTBYZANTINE ART

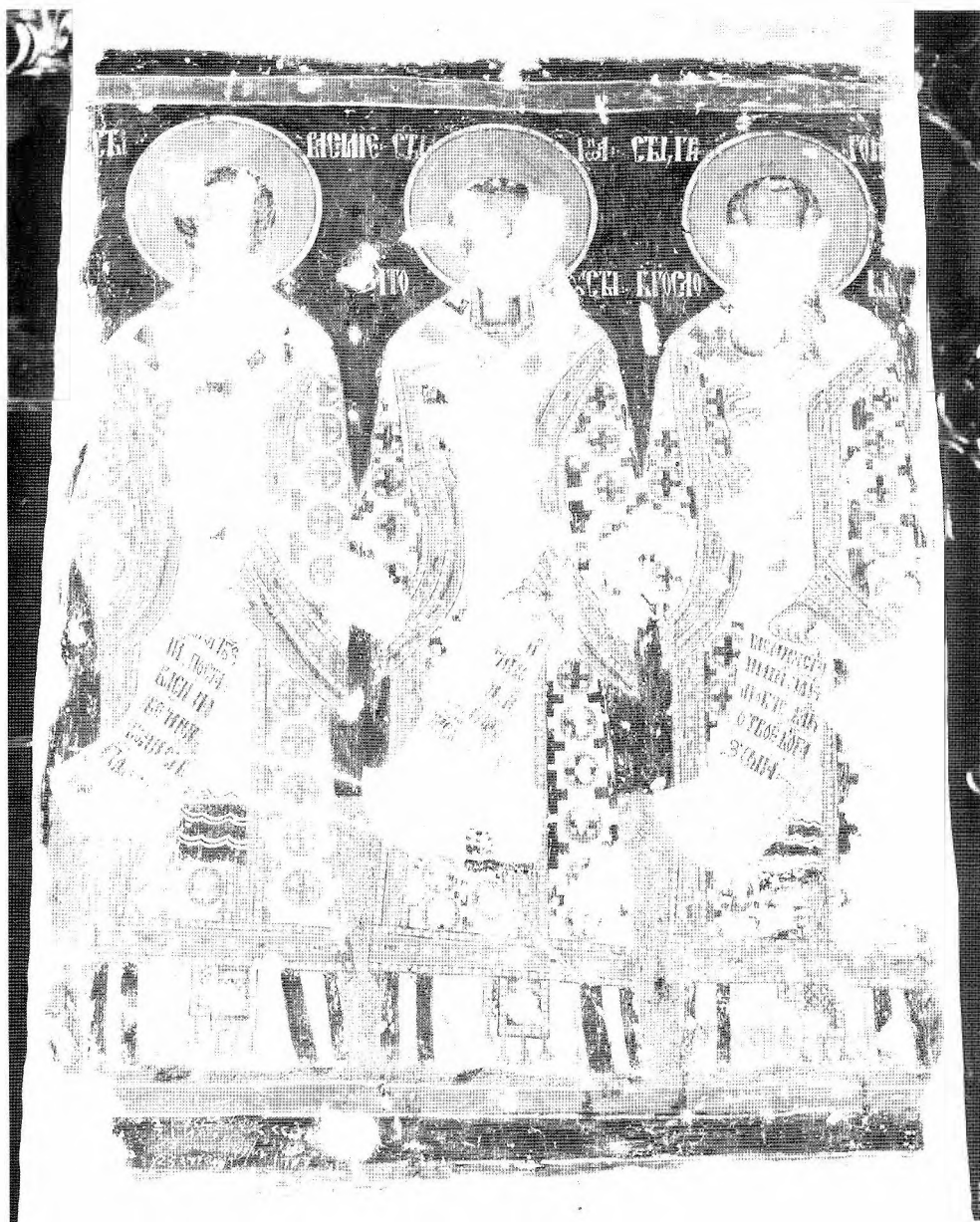
Summary

Among the images commemorating illustrious Christian bishops there is to be found the representation of the Three Holy Bishops, a group portrait of Sts Basil the Great, John Chrysostom and Gregory the Theologian. Upon those saints, the authors of many texts included into the corpus of the Christian faith, liturgical writers and interpreters, a joint cult was conferred under Constantine IX Monomachus, i.e. not later than 1055. Invariably depicted as full-face figures in episcopal robes, *polistaurion* or *sakkos*, they either hold a book in one hand blessing with the other, or hold the Codex with both hands, or else, but far less frequently, they hold open-out scrolls. From the very beginning the representation was dealt with in two ways: either as an independent subject or as part of more complex wholes in icon painting. To this subject, however, belong neither the representations that include other Church Fathers, one or several of them, nor the frescoes in church apses where only these three saints constitute The Office of the Bishops.

Although highly regarded throughout the Middle Ages, it was in Post-Byzantine art that the cult and portrayal of the three bishops flourished, which may be explained by the historical situation in the Orthodox world and its spiritual atmosphere after the fall of Byzantium. Orthodox population, deprived of their independent states and secular rulers, exposed to the uniate programmes of the Catholic and, somewhat later, the Protestant Church as well, turned to their Churches and their dignitaries, bishops and patriarchs, for the preservation of their national identities. A bolstering of the cult of the three bishops was expressive of a commitment not only to the most revered Fathers, whose writings had distilled the essence of the Christian theological thought, but also to Orthodoxy as a mode of surviving through the hard times.

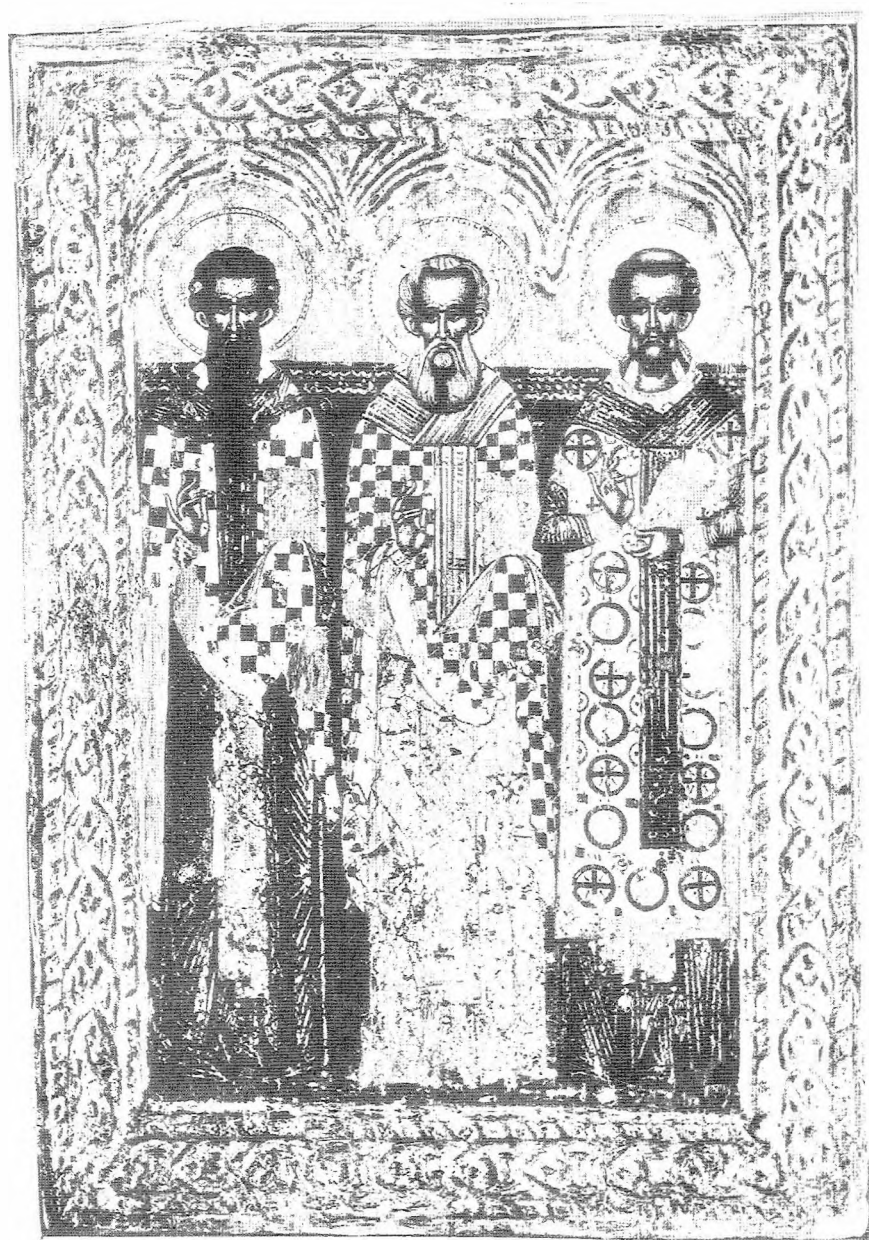
Икона Св. Петка са Три јерарха, почетак XV века, из капеле
Снетогорског манастира, Москва

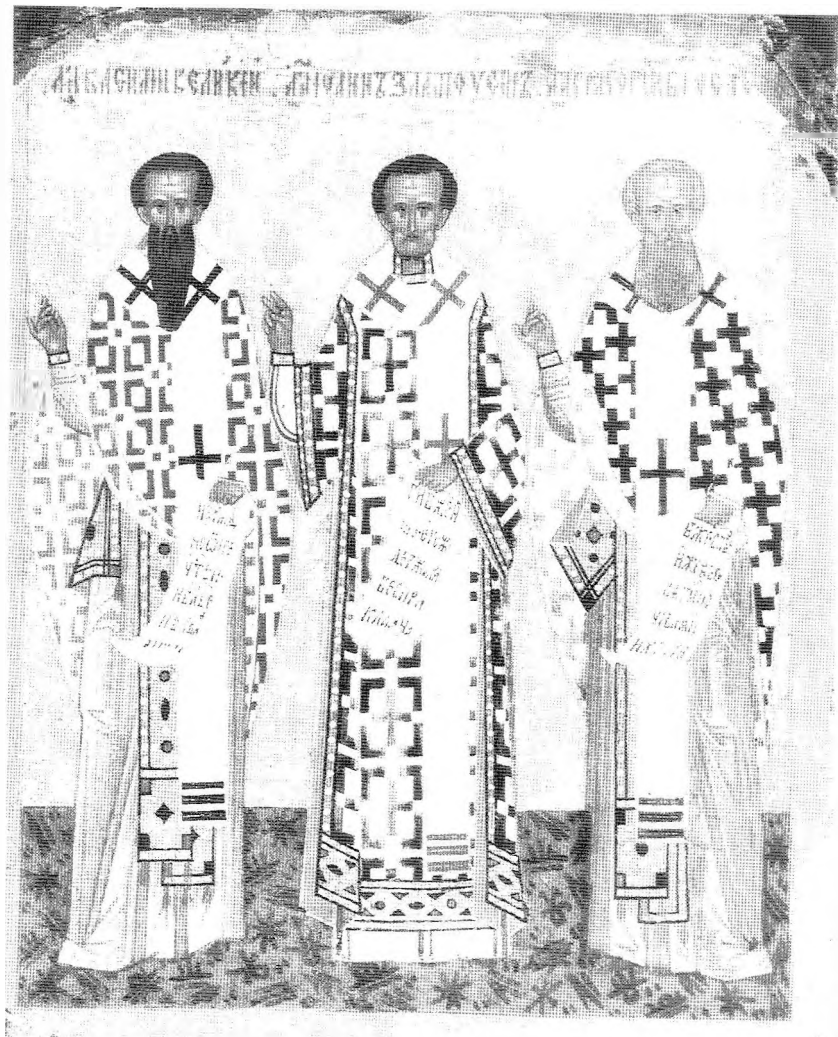
Стари Сланкамен, црква Св. Николе, око 1500, фреска са представом
Св. Три јерарха, западна страна североисточног ступца

Икона св. Три јерарха, 1645—46, рад сликара Андрије Раичевића

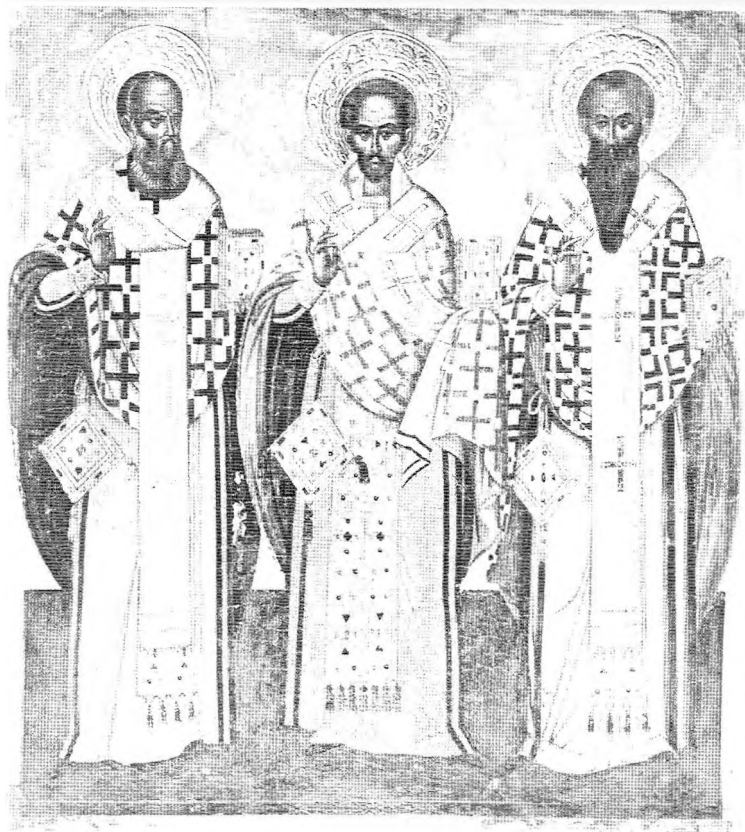
Икона св. Три јерарха, 1644, Бугарска

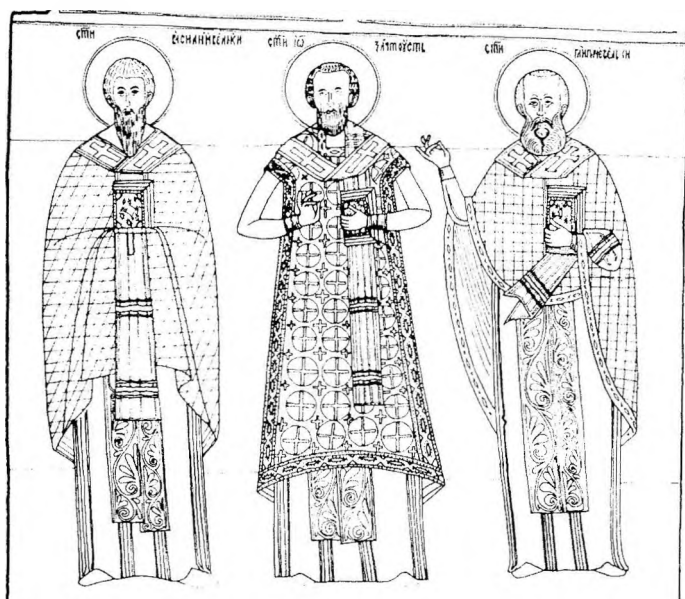
Икона Св. Три јерарха, почетак XVI века, Новгород

Икона св. Три јерарха, XVII век, Бугарска

Икона св. Три јерарха, 1600—1640, рад сликара Јеремије Паладе, Грчка

Мртвица, црква Богородичиног Успења, друга-трећа деценија XVII века
фреска са представом св. Три јерарха, северни зид припрате

Вероникин убрус — Марта, једна од сестара васкрелог Лазара, видела је у Гетсиманском врту Христа где се, лијући сузе у људској слабости, моли Оцу да га поштеди предодређене му судбине. Она му пружа убрус да се обрише и на њему остаје одраз Христовог лика.

По другој, неупоредиво распрострањенијој верзији, Христу који посрће под теретом крста на путу за Голготу непозната жена пружа свој убрус да обрише ознојено лице, па на њему остаје страдалнички одраз. Овај прави одраз — *vera icona* и непознато женино име бивају сједињени у један назив, Вероникин убрус.

Настала као реакција на источни Авгаров убрус, реликвија се на Западу појављује тек у последњој деценији XII века, чува се у цркви Св. Петра у Риму и рано стиче велику популарност која се исказује и ходочасничким обиласцима.³

* * *

Оно што је заједничко свим овим легендама јесте окосница — слика настала одразом, дакле нерукотворено (*αχειροποίητο*), дејством божанске еманације на земаљску твар. Међу трима поменутих, у источнохришћанској васељени посебно место припада Авгаровом убрусу. Јер, кроз моћ убруса да исцели Авгара као што би га излечио Спаситељ, показало се да отисак поседује иста својства као Христос сам. Да није једино оригинални убрус тај који има наднаравне моћи, сведочи легенда о Керамиону.⁴ Опека на коју се чудесно пресликао отисак Христовог лика са Авгаровог убруса и сама је исказивала сва она својства која је имао прототип, односно оригинал — богочовек.⁵ Та особина нерукотворену слику чини реликвијом првог реда, а ликовна представа Мандилиона, без обзира на материјал, технику и време извођења, за верника није једноставно слика него управо реликвија сама, равна првобитном отиску лика на убрусу упућеном паганском владару.

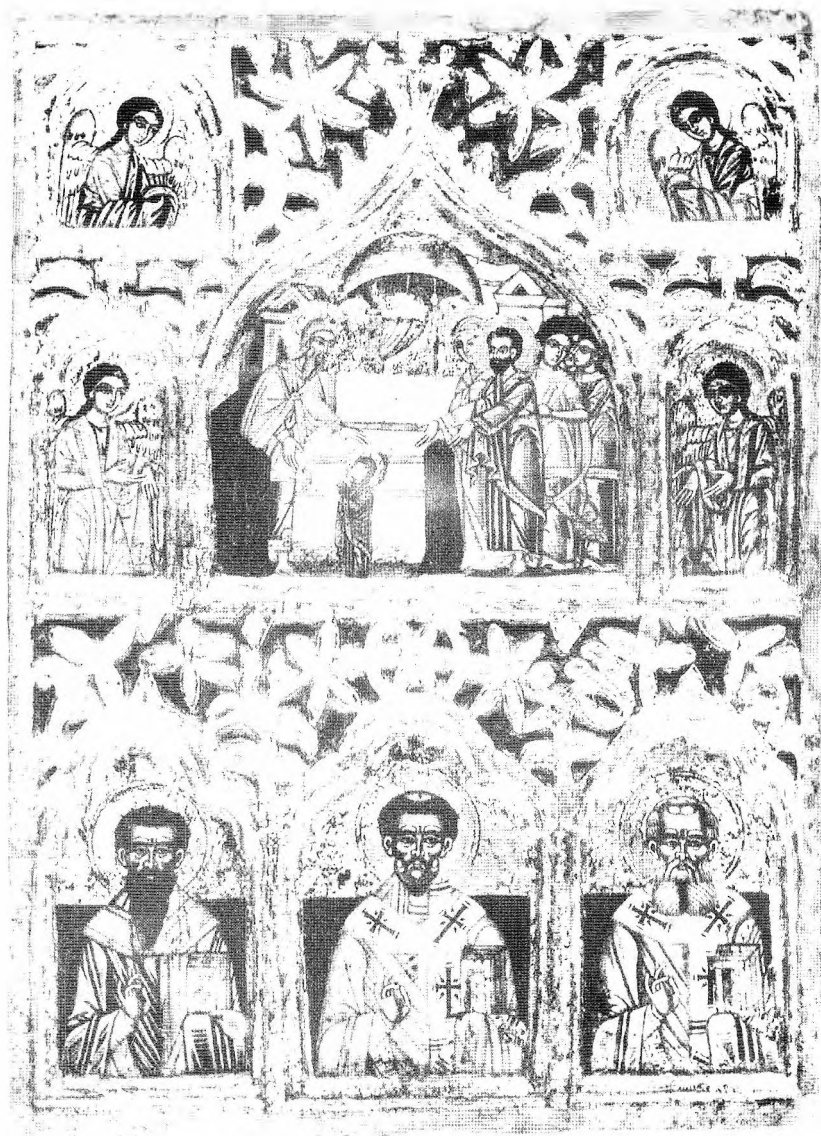
Начином свога настанка Нерукотворени образ обједињује, дакле, два својства која му обезбеђују посебно место међу другим хришћанским култ-

истог века допунила ју је аквитанска монахиња Етерија након путовања у Едесу. Обоје, међутим, као и Прокопије у VI веку, помињу само писмо, а не слику. Тек крајем VI века, у Евагријевој *Историји цркве* први пут се недвосмислено говори о едеској Нерукотвореној слици у вези са опсадом града. О легенди и средњовековној историји св. Убруса, о којима постоји знатна литература, најпре в: Е. Kitzinger, *нав. дело*, 83—150; К. Weitzmann, *The Mandylion and Constantine Porphyrogenetos*, *Cahiers archéologiques* XI (Paris 1960) 163—184; Н. Belting, *Bild und Kult, Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst*, München 1991, 233—246, са старијом литературом.

³ Н. Belting, *нав. дело*, 246—252, са старијом литературом.

⁴ Легенда казује да је на повратку у Едесу Авгаров посланик Ананија занеоћио и, плашећи се да не остане без драгоцене пошиљке, тканину на којој је био отиснут Христов лик сакрио под опеку коју је користио уместо јастука. Ујутро је са изненађењем уочио да се Христов лик чудесно пресликао са убруса на опеку, те је реплика на опеци — такође нерукотворена — с временом добила реликвијарни карактер, в: *Истѡ*, 236—237, са старијом литературом.

⁵ *Истѡ*, 237.

Икона са представом Вавелења Богородичиног и Три јерарха,
крај XVII века, централна Грчка